

تحلیل گفتمان مذهبی مؤثر بر تزئینات کاشیکاری رواق گنبد الله‌وردی خان در حرم مطهر رضوی

چکیده

نقش مایه‌های جانوری موجود بر تزئینات کاشی‌کاری رواق گنبد الله‌وردی خان در مجموعه حرم مطهر رضوی را می‌توان یکی از ارزشمندترین آثار به‌جا مانده از عصر صفوی دانست. با توجه به وجود محظورات فقهی و کلامی که در باب تصویرگری موجودات زنده وجود داشته‌است، بررسی چرایی نقش بستن نزدیک به پانصد تصویر جانوری بر کاشی‌های آن بنا - به‌عنوان آرامگاه الله‌وردی خان و یکی از مسیرهای دسترسی به مضجع مطهر رضوی - را می‌توان مسئله اصلی پژوهش حاضر دانست. تبیین تعامل صورت گرفته در خصوص این نقوش بازنمایانه، میان نهادهای حاکمیت و روحانیت، از باب اهمیت مسئله هنرهای تجسمی در تمدن اسلامی معاصر، مهم‌ترین هدف پژوهش حاضر است. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و براساس منابع کتابخانه‌ای و همچنین مشاهدات میدانی پژوهشگران صورت گرفته‌است. در این تحقیق، پس معرفی و مطالعه نقش‌مایه‌های متنوع جانوری متعدد نقش‌بسته بر کاشی‌های رواق، نظیر انواع مرغان، قرقاول، مرغابی، طوطی، طاووس و همچنین موجودات اساطیری نظیر سیمرغ و اژدها، به بررسی مهم‌ترین گفتمان‌های مذهبی عصر صفوی به‌خصوص اعتقادات مذهبی بانی آن (الله‌وردی خان گرجی) و همچنین باورهای عامیانه و دیدگاه‌های فقهی نگاشته شده در کتاب‌ها و رساله‌های عملیه برخی از مهم‌ترین شخصیت‌های مذهبی عصر صفوی نظیر محقق کرکی و به‌خصوص شیخ بهایی، پرداخته شده‌است. همچنین با مطالعه روابط میان علما و شاهان صفوی، تلاش نموده، اهمیت و نقش باورهای مذهبی مؤثر بر تساهل صورت گرفته را تبیین نماید. ویژگی‌های روایی و آموزشی نقش‌مایه‌ها و متن کتیبه‌های شکل گرفته بر کاشی‌ها رواق را می‌توان، تأییدی بر احتمال تطبیق و تقریب گفتمان‌های مذهبی متفاوت شیعی و مسیحی در ساخت و تزئین این مجموعه دانست.

اهداف پژوهش:

۱. بازتعریف میزان و نحوه تعامل هنر و معماری با مذهب در طراحی و ساخت رواق گنبد الله‌وردی خان.
۲. شناخت باورهای گوناگون مؤثر در ساخت و تزئین این بنا.

سؤالات پژوهش:

۱. نحوه تعامل هنر و معماری در طراحی و ساخت در گنبد الله‌وردی خان چگونه است؟
۲. باورهای دینی چه تأثیراتی بر بازنمایی نقش‌مایه‌های ذی‌روح در تزئینات رواق گنبد الله‌وردی خان داشته‌است؟

کلیدواژه‌ها: هنر اسلامی، تزئینات معماری، بازنمایی موجودات زنده، الله‌وردی خان، حرم مطهر رضوی.

مقدمه

در طول تاریخ هنر و معماری اسلامی، به خصوص در سده‌های نخستین، به دلیل وجود احادیث و روایات متعدد در باب ممنوعیت تصویرگری موجودات زنده، تزئینات بناهای مذهبی در ایران با محدودیت‌های فراوانی روبه‌رو بوده است. شاهد این مدعا، معدود بودن تزئینات و نقش‌مایه‌های جانوری در تزئین بناهایی نظیر مساجد و بقاع است. رواق گنبد الله‌وردی‌خان از جمله مهم‌ترین بناهای حرم مطهر رضوی از عصر صفوی است که به فرمان الله‌وردی‌خان و به‌عنوان آرامگاه او ساخته شده که نزدیک به پانصد نقش‌مایه جانوری اعم از نقوش واقع‌گرایانه و اسطوره‌ای را به صورت قاب‌های کاشی معرق در تزئینات صّفه‌های خود جای داده است. براساس مطالعات و تحلیل و بررسی اسناد و منابع موجود و همچنین تطبیق برخی از نقش‌مایه‌های بازنمایانه شکل گرفته بر کاشی‌های این بنا، می‌توان بازنمودی از باورهای گوناگون دینی را در انتخاب نقوش و چیدمان تصاویر شکل گرفته بر کاشی‌ها شناسایی نمود، با توجه به وجود دیدگاه‌های بازدارنده دینی در خصوص تصویرگری موجودات زنده، ضرورت شناخت مبانی دینی مؤثر بر شکل‌گیری چنین تصاویر بازنمایانه‌ای احساس می‌گردد. بررسی و فهم گفتمان دینی مؤثر بر حضور تصاویر ذی‌روح به‌خصوص در تزئینات حرم مطهر رضوی و بازتعریف میزان و نحوه تعامل هنر و دین در معماری مذهبی عصر صفوی از اهداف این پژوهش است. تحقیق پیش رو به شیوه تاریخی - تطبیقی و رویکرد توصیفی - تحلیلی صورت گرفته و در گردآوری مطالب آن از شیوه کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شده. جامعه آماری، تمام نقش‌مایه‌های جانوری موجود در کاشی‌های بنای رواق گنبد الله‌وردی‌خان در دوره صفوی می‌باشد.

در مورد کاشی‌کاری‌های بناهای مرتبط با حرم مطهر رضوی و بنای شاخص و منحصر به فرد رواق گنبد الله‌وردی‌خان پژوهش‌های چندی صورت گرفته‌است، خان‌حسین‌آبادی و اشراقی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان: «مفاهیم نمادین نقوش حیوانی کاشی‌کاری گنبد الله‌وردی‌خان از دوره صفویه در حرم مطهر رضوی» به معرفی و بررسی نمادین نقوش پرندگان و سایر جانوران این رواق پرداخته و با معرفی و دسته‌بندی آن‌ها تلاش کرده‌اند با معرفی دقیق و کامل نقش‌مایه‌ها، تفکیک و شناسایی انواع و همچنین ترسیم موقعیت مکانی و تعداد هر کدام از نقش‌مایه‌ها و قاب‌های کاشی موجود در این رواق معانی نمادین هر کدام را تبیین نمایند. شهرامی و شیخی (۱۳۹۹) نیز در مقاله «مطالعه و تعامل کتیبه‌ها و مرغان نقش بسته بر رواق الله‌وردی‌خان در مجموعه حرم امام رضا (ع)» تلاش کرده‌اند تا با ترجمه متن کتیبه‌های نقش بسته بر کاشی‌های رواق و تطبیق آن با نقوش پرندگان، به تبیین دلایل نمادین انتخاب این نقش‌مایه‌ها بپردازند، تحلیل‌ها و تفاسیر عرفانی این نقش‌مایه‌ها براساس خوانش کتیبه‌های موجود در بنا رویکرد اصلی این پژوهش است. همچنین زمانی و دیگران (۱۴۰۱) در مقاله خود با عنوان: «بررسی تطبیقی شکل‌گیری رواق الله‌وردی‌خان حرم مطهر رضوی بر مبنای وجودشناسی حکمت متعالیه ملاصدرا» با نگاهی بنیادین و از منظر فلسفی، به کاوش در کالبد معماری گنبد و رواق برخاسته و بر مبنای حکمت ملاصدرا، مصادیقی نظیر هشت‌ضلعی بودن، حضور تقارن و همچنین جایگاه مرکزی گنبد را متأثر از وجودشناسی و برگرفته از مرکزگرایی در آموزه‌های وحدت وجودی ملاصدرا می‌دانند. رنجبران و دیگران (۱۴۰۳) در مقاله‌ای تحت عنوان: «بازاندیشی فرم و مفهوم در نقوش بازنمایانه موجودات ذی‌روح کاشی‌های حرم امام رضا (ع) در عصر صفوی، با تأکید بر رواق گنبد الله‌وردی‌خان» ضمن معرفی نقوش جانوری موجود در حرم مطهر از عصر صفوی به بیان چگونگی شکل گرفتن این نقوش پرداخته و در پایان، نگاره‌های کتاب عجایب‌المخلوقات قزوینی را به‌عنوان منبع تصویری گزینش و چیدمان تصاویر جانوری شکل گرفته بر تزئینات این رواق معرفی نموده‌اند. چنان‌که گذشت تنوع نقوش و تفاوت ماهوی نقش‌مایه‌های درون رواق نشان از وجود گفتمانی

متفاوت در مسیر طراحی و ساخت این بنا دارد و پژوهشگران تلاش خواهند کرد تا دلایل گوناگون مذهبی مؤثر بر شکل‌گیری این تزئینات را با تأکید بر ویژگی‌های ماهوی باورهای پیشین و مسیحی‌الله‌وردی‌خان و تشیع رسمی زمانه، بررسی و تبیین نمایند.

نتیجه‌گیری

باتوجه‌به نکاتی که ارائه شد به‌نظر می‌رسد عوامل گوناگونی بر شکل‌گیری تزئیناتی با تصاویر جانوران بر کاشی‌های رواق گنبد‌الله‌وردی‌خان مؤثر بوده‌اند، دلایلی نظیر اثرگذاری متون ادبی به‌خصوص کتاب عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات زکریای قزوینی که در چیدمان و گزینش تصاویر پرندگان و جانوران استفاده شده است. لیکن به‌صورت کلی، باورهای مذهبی، نقش پر رنگی در این برهم نهاد صورت گرفته، برعهده داشته‌اند. اشتراکات وحدت وجودی حکمت ملاصدرا و باورهای پیشین‌الله‌وردی‌خان به‌عنوان یک مسیحی نومسلمان (متأثر از باورهای هنر تشبیهی کلیسای شرقی ارتودوکس) را می‌توان در ترکیب‌بندی و انتخاب نقش‌مایه‌های موجود بر قاب معرّق کاشی (طاووس - سیمرغ - اژدها)، مشاهده نمود. حتی جهت قرار گرفتن این تصاویر در سمت شرقی بنا نیز مقوم این تشابهات و گویای نوعی آگاهی مؤمنانه در تقابل و تعامل میان بانی، معماران و هنرمندان دست‌اندرکار ساخت و تزئین رواق است. باتوجه‌به مفاهیم و نکات بیان شده در کتیبه‌های این بنا و همچنین کارکرد آن در مسیر دسترسی به مرقد شریف، به‌نظر می‌رسد، استفاده از تصاویر ذی‌روح، به‌منظور تعمیق و تکمیل آموزه‌های مذهبی، بازتعریف این جهانی بهشت در معماری آرامگاهی و همچنین تجلی باری‌تعالی در تمامی وجوه این بنا، شکل گرفته و ناشی از هم نشانی مفاهیم مشترکی در آموزه‌های شیعی عصر صفوی و الگوهای تصویری موجود در باورهای مسیحی‌الله‌وردی‌خان و به‌طور کلی، متأثر از باورها و کهن‌الگوهای مذهبی بوده باشد.

فهرست منابع و مآخذ:

- آشنا، فاضله؛ عبیدی‌نیا، محمدمیر و زهت، بهمن. (۱۳۹۸). «مطالعه تطبیقی شاخصه‌های معنوی روح‌القدس و سیمرغ»، معرفت ادیان، ۱۱(۴۱)، ۴۵-۶۲.
- اسکندریک، منشی. (۱۳۱۷). عالم‌آرای عباسی. جلد ۲. تهران: نشر آشنا.
- اعرافی، علیرضا. (۱۳۹۰). مجسمه و نقاشی. تقریر و نگارش: احمد عابدین‌زاده. قم: انتشارات اشراق و عرفان.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۸). اسطوره بازگشت جاودانه. ترجمه: بهمن سرکاراتی. تهران: نشر قطره.
- ایروین، رابرت. (۱۳۸۹). هنر اسلامی. ترجمه: رویا آزادفر. تهران: انتشارات سوره مهر.
- بلخاری قهی، حسن. (۱۳۸۴). مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی. تهران: انتشارات سوره مهر.
- بهشتی، محمدرضا. (۱۳۸۹). مساجد ایرانی، مکان معراج مومنین. تهران: نشر روزنه.
- بیگدلی، محسن. (۱۴۰۰). ریشه‌یابی زمینه‌های انحطاط دولت صفویه. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۹). صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست. جلد ۱-۳، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

خان حسین آبادی، عطیه، و مهدی اشراقی. (۱۳۹۷). «مفاهیم نمادین نقوش حیوانی کاشی کاری گنبد الله وردی خان از دوره صفویه در حرم مطهر رضوی». مطالعات هنر اسلامی، ۱۴(۳۱)، ۳۵-۱.

خورشیدی، هادی. (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی و بررسی کاشی کاری حرم مطهر رضوی در دوران معاصر». آستان هنر، ۱۱ و ۱۲، ۵۸-۶۷.

رنجبران، داوود؛ آرمان، احسان و صالحی، امیرحسین. (۱۴۰۳). «بازاندیشی فرم و مفهوم در نقوش بازنمایانه موجودات ذی‌روح کاشی‌های حرم امام رضا (ع) در عصر صفوی، با تأکید بر رواق گنبد الله وردی خان». هنرهای صناعی ایران، ۶(۲)، ۱۶۷-۱۸۴.

دلاواله، پیرو. (۱۳۷۰). سفرنامه پیرو دلاواله. ترجمه: شعاع‌الدین شفا. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

زارعی، هانی؛ شهابی‌نژاد، علی و منجزی، نورمحمد. (۱۳۹۶). «پژوهشی در تحولات تاریخی یک فضای شهری». معماری اقلیم گرم و خشک، ۵. (۶)، ۳۷-۵۴.

زمانی، محبوبه؛ اکبری، امیر و متولی حقیقی، منا. (۱۴۰۱). «بررسی تطبیقی شکل‌گیری رواق الله وردی خان حرم مطهر رضوی بر مبنای وجودشناسی حکمت متعالیه ملاصدرا». پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۴۸، ۸۹-۱۱۲.

شمیلی، فرنوش؛ جهانمرد، بهاره. (۱۴۰۱). «بهشت گمشده: مطالعه نقش طاووس در نمای بیرونی بناهای تاریخی شهر اصفهان». هنرهای صناعی ایران، ۵(۸)، ۸۹-۱۰۰.

سرلو، خوان ادواردو. (۱۳۹۲). فرهنگ نمادها. ترجمه: مهرانگیز اوحدی. تهران: نشر داستان.

سیدکریمی حسینی، سید عباس. (۱۳۹۳). مجسمه‌سازی و تصویر در فقه شیعی. قم: انتشارات مدرسه اسلامی هنر.

شاردن، ژان. (۱۳۴۵). سفرنامه شاردن. ترجمه: محمد عباسی. تهران: امیرکبیر.

شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۴). هنر شیعی (عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان). تهران: انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی.

شیخ بهایی، محمدبن حسین. (بی‌تا). جامع عباسی. چاپ دیجیتال براساس چاپ سنگی. بی‌جا.

عالم‌زاده، بزرگ. (۱۳۹۴). حرم رضوی به روایت تاریخ. چاپ اول. مشهد: به نشر.

عطاردی قوچانی، عزیزالله. (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

عکاشه، ثروت. (۱۳۸۰). نگارگری اسلامی. ترجمه: سیدغلامرضا تهامی. تهران: انتشارات سوره مهر.

طاهری، سید صدرالدین؛ فریدی خورشیدی، منا. (۱۳۹۹). «ملائکه از دیدگاه ملاصدرا». معرفت، ۲۱(۱۷۸)، ۸۹-۱۰۸.

طاهری، علیرضا. (۱۳۸۸). «سیر تحول و طبقه‌بندی اژدها در نگارگری ایران». مطالعات هنر اسلامی، ۵(۱۰)، ۷-۲۱.

قمی، قاضی احمد. (۱۳۸۳). خلاصه‌التواریخ. تصحیح: احسان اشراقی. چاپ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

کاویانیان، محمداحتشام. (۱۳۵۵). شمس‌الشموس. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

کدیور، جمیله. (۱۳۷۸). تحول گفتمان سیاسی شیعه در ایران. تهران: انتشارات طرح نو.

کرکی، علی‌بن حسین. (۱۳۷۰). جامع‌المقاصد فی شرح القواعد. قم: انتشارات آل‌البیت.

گرابار، اولگ. (۱۳۹۶). شکل‌گیری هنر اسلامی. ترجمه: مهدی گلچین عارفی، تهران: انتشارات سینا.

کمندلو، حسین. (۱۳۹۸). نقش نهان: معرفی و شناسایی نقش‌مایه‌های انسانی و جانوری در کاشی کاری‌های حرم مطهر رضوی (عهد صفویه تا دوران معاصر). چاپ اول. مشهد: به نشر.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۰). ترجمه و شرح کتاب توحید مفضل. مقدمه: محمد تقی شوشتری. قم: انتشارات امام همام. ملاصدرا، صدرالدین محمد شیرازی. (۱۳۸۰). المبدأ و المعاد. به کوشش: سید جلال‌الدین آشتیانی. قم: بوستان کتاب. ملاصدرا، شیرازی، صدرالدین محمد. (۱۳۸۶). مفاتیح‌الغیب. تصحیح: نجف‌قلی حبیبی، تهران: انتشارات بنیاد حکمت صدر.

مولیانی، سعید. (۱۳۸۰). جایگاه گرجی‌ها در تاریخ و فرهنگ و تمدن ایران. اصفهان: انتشارات یکتا.

میراحمدی، مریم. (۱۳۶۳). دین و مذهب در عصر صفوی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

نصر، سید حسین. (۱۳۸۹). هنر و معنویت اسلامی. ترجمه: رحیم قاسمیان. چاپ اول. تهران: انتشارات حکمت.

نظر کرده، اعظم. (۱۳۹۵). گزیده اسناد معماری و تعمیرات حرم و امکان متبرکه رضوی (از صفویه تا قاجار). چاپ اول. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

واتسون، اولیور. (۱۳۸۳). سفال زرین فام ایرانی. ترجمه: شکوه ذاکری. چاپ اول. تهران: انتشارات سروش.

یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۹۸). فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی. تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.

Natif, Mika. The Painter's Breath and Concepts of Idol Anxiety in Islamic Art. In: Ellenbogen J, Tugendhaft A, editors. Idol Anxiety. Stanford, California: Stanford University Press; ۲۰۱۱. ۴۱-۵۵.